

"Ingenting språkligt är mig främmande"

Vad gör litteratur till litteratur? Den nyligen bortgångne ryskfödde språkvetaren Roman Jakobson ägnade hela sitt liv åt att besvara den frågan. Som grundare av fonologin och en av huvudmännen bakom strukturalismen har han haft ett enastående inflytande på den samtida humanvetenskapen, konstaterar Bengt Jangfeldt.

Lotman, VV Ivanov, VN Toporov, och det betydde oerhört mycket för honom.

Det är en närmast omöjlig uppgift att beskriva Roman Jakobsons vetenskapliga gärning, i synnerhet på några tidningsspalter. "Ingenting språkligt är mig främmande", var hans devis.

Roman Jakobson lade redan på trettitalet grunderna till fonologin (1951 framlade han tillsammans med svensken Gunnar Fant och Morris Halle det berömda fonologiska särdragssystemet) och han är en av huvudmännen bakom strukturalismen. Han har skrivit grundläggande arbeten om forslaviska epos, rysk och tjeckisk verslära, slavisk grammatik, folklöre. I sin Uppsala studie om barnspråket och afasin (1941) stakade han ut de framtida vägarna för forskningen på detta område; han har skrivit psykologiskt och språkligt djupsinniga artiklar om Pusjkin och Majakovskij och briljanta struktur analyser av dikter av Dante, Shakespeare, Blake, Hölderlin, Baudelaire, Klee, Pessoa,

Med andra ord: Vad är det som gör litteratur till litteratur?

Redan 1919 fastslår Jakobson att "poesi är en utsaga med inriktning på uttrycket". I sin viktiga uppsats "Lingvistik och poetik" (1960) talar han om språkets poetiska funktion som "inriktning på själva meddelandet, fokusering på meddelandet som sådant". Det finns således en stark kontinuitet i Jakobsons forskning, men samtidigt ligger mellan dessa två formuleringar en avsevärd utveckling. I det första fallet rör det sig om mer eller mindre osystematiska "utkast" till en poetik, i den senare uppsatsen bygger han på en fullt utvecklad kommunikationsteoretisk och lingvistisk teori.

Jakobson urskiljer sex faktorer vid varje "tålhändelse": En AVSÄNDARE sänder ett MEDDELANDE till en MOTTAGARE. För att meddelandet skall gå fram krävs en KONTEXT och en KOD som är gemensam för avsändare och mottagare. Slutligen behövs en KONTAKT, en fysisk kanal. Var och en av dessa faktorer ligger till grund för en sär-

nen. Det är här viktigt att betona att ingen av de sex funktionerna är allenarådande utan att de är hierarkiskt ordnade. Det betyder att den referentiella funktionen naturligtvis är närvarande också i ett verbalt konstverk, men att den är underordnad den poetiska. "Den poetiska funktionen är inte den enda i verbal konst utan endast dess dominanta, bestämmande funktion, medan den i alla andra verbala aktiviteter fungerar som en sido- eller bifunktion." Så tex är den poetiska funktionen tveklöst närvarande i en politisk slogan som "I like Ike" / ai laik aik/, men den är sekundär i förhållande till den referentiella.

Jakobsons "lag"

Utifrån denna modell försöker Jakobson fastslå det lingvistiska kriteriet på den poetiska funktionen. Varje språklig handling baseras på två operationer: *selektion* och *kombination*. När vi skall göra en utsaga väljer vi mellan likvärdiga ord (kvinnan; damen, fruntimret etc), som vi sedan kombinerar med andra ord (sover, slumrar, dásar etc) till en

Teckning: VASCO

Detta låter krångligare än det i själva verket är. Den likhetsprincip som är grundläggande för vårt val av ord upphöjs till princip också för kombinationen. I vanligt tal försöker vi undvika upprepningar och synonymer, eftersom den huvudsakliga funktionen är den referentiella – vi vill att meddelandet skall nå fram så bra som möjligt och förstås korrekt av mottagaren. I poesin däremot är just upprepningen, *parallitismen*, grundläggande, och inte bara på den morfologiska och syntaktiska nivån utan också genom olika former av ljudupprepningar; i metrisk och rimmad poesi är *parallitismerna* uppenbara.

Denna teori är icke reduktionistisk och ser inte litteraturen som fristående från övriga system, språkliga och sociala. Redan 1933 ("Vad är poesi?") skrev Jakobson att "konsten är ett element i den sociala byggnaden, ett element förbundet med övriga element, ett föränderligt element, eftersom såväl konstens sfär som dess förbindelse med övriga sektorer i den sociala strukturen

Roman Jakobson på Stockholms universitet, 1976.

SOMMAREN 1896 gjorde vännerna Jelena Kagan och Anna Jakobson mångtaliga promenader tillsammans i kvarteren där de bodde, bakom Röda torget i Moskva. De var bägge havande och nyfikna på vad som därav skulle komma. Hösten samma år föddes i familjen Kagan en dotter, Elsa, som senare flyttade till Frankrike och blev en känd författare: Elsa Triolet. Familjen Jakobson fick en pojke, Roman, som också han skulle komma att lämna sitt fosterland för att fram till sin död den 18 juli i år utföra en av vårt sekels märkligaste forskargärningar.

Denna biografiska detalj har

När Roman Jakobson i mars 1915 blev den förste ordföranden för Moskvas lingvistiska cirkel var han arton år. Det var inte bara ett "paradigmskifte" som ägde rum under dessa år, utan i lika hög grad ett generationsskifte. I relativitetsteoriens årtionde kändes allt möjligt.

"Vi tänkte aldrig på att vi var så unga", berättade Jakobson för mig, "det var självklart för oss att det var vi som skulle leda språkvetenskapen framåt – vi skulle skapa en 'vetenskap som sådan', precis som futuristerna hade skapat 'ordet som sådant'."

Vandringsåren

till sin död den 18 juli i år utföra en av vårt sekels märkligaste forskargärningar.

Denna biografiska detalj har inte bara anekdotiskt intresse utan också en djupt symbolisk innebörd. Både Roman Jakobson och Elsa Triolet hörde till en generation som skänkt den ryska — och europeiska — kulturen oändligt mycket: Boris Pasternak, Osip Mandelstam, Vladimir Majakovskij, Velimir Chlebnikov, Anna Achmatova, Marina Tsvetajeva, Sergej Jesenin — alla var de födda mellan 1885 och 1895; till samma generation hörde litteraturforskare som Jurij Tynjanov, Michail Bachtin, Osip Brik, Viktor Sjklovskij och andra.

De första årtiondena av detta sekel präglades i Ryssland mer än annorstädes av en stark förändring om gryende förändringar. Tsarismen hade överlevt sig själv, och de allra flesta kände på sig att *något* måste hända. "Jag ser genom tidens berg någon komma hitåt/som ingen annan ser", skrev Majakovskij 1915. Den politiska revolutionen förändrades av enastående omvälvningar inom bildkonst, litteratur och vetenskap. Den nya ryska litteraturvetenskapen, med Roman Jakobson som en av förgrundsgestalterna, växte fram i nära samarbete med poeter (Majakovskij, Chlebnikov) och målare (Malevitj, Matiusjin).

precis som futuristerna hade skapat 'ordet som sådant'."

Vandringsåren

1900-talets politiska kataklysm förde Roman Jakobson från land till land. År 1920 flyttade han till Prag; där stannade han till tyskarnas invasion 1939. Därefter tillbragte han ett par år i Skandinavien, först i Danmark, sedan i Norge, slutligen i Sverige; han var alltid ett steg före Hitlers trupper. I juni 1941 steg han i land i USA, där han levde till sin död. Ehuru tragiska ur mänsklig synvinkel var alla dessa förflyttningar ytterligt fruktbara för Jakobsons utveckling som forskare. "Amerika har lärt mig, att man aldrig får stanna upp utan ständigt måste lära sig nya saker, utveckla sig — annars är man förlorad", berättade han vid ett tillfälle.

Grunden till fonologin

Trots att Roman Jakobson lämnade Ryssland vid 23 års ålder, betraktade han sig alltid som ryss och "moskovit". Han sörjs och hyllas nu i den västvärld där han levde och verkat sedan 1920. I sitt hemland har han (med undantag för några "töväder") alltid beljugits och förtalats — men det var där som han hade och har sina hängivnaste adepter (Jurij

och Majakovskij och briljanta strukturanalyser av dikter av Dante, Shakespeare, Blake, Hölderlin, Baudelaire, Klee, Pessoa, Brecht och andra. Hans betydelse för Lévi-Strauss strukturella socialantropologi kan inte nog understrykas.

Jakobsons "Selected works" har kommit ut i fem band (av sju). Till hans sextiårsdag 1956 utgavs en stor "Festschrift" i ett band, till sjuttiårsdagen var bidragen så många att man måste trycka tre tjocka band — till åttiårsdagen beslöt man, med tanke på jubileans enastående vetenskapliga bredd, att ge ut en bok ägnad Jakobsons inflytande inom olika discipliner: "Echoes of his scholarship."

Vad är poesi?

Till hela sin intellektuella läggning var Roman Jakobson en gränsoverskridare och universalist, ständigt på jakt efter de lagar som styr vår verbala verksamhet. Ett exempel på detta är hans strävan efter att öppna lingvistikens ögon för poesin och litteraturforskarnas för lingvistikens: poesin är först och sist språklig aktivitet. Hela sitt liv försökte han besvara frågan: Vad är det som gör ett verbalt meddelande till ett konstverk? Vad är det som skiljer den verbala konsten från andra uttryck av verbal aktivitet?

sändare och mottagare. Slutligen behövs en KONTAKT, en fysisk kanal. Var och en av dessa faktorer ligger till grund för en särskild språk-funktion. Så tex är den referentiella funktionen, inriktningen på kontexten, den viktigaste i de flesta meddelanden, medan den emotiva (eller "expressiva") funktionen är inriktad på avsändaren.

När kommunikationen är inriktad på meddelandet har vi att göra med den poetiska funktionen.

mellan likvärdiga ord (kvinnan, damen, fruntimret etc), som vi sedan kombinerar med andra ord (sover, slumrar, dånar etc) till en språklig sekvens; vi bygger en fras. Selektionen, valet, görs på grundval av likhet (och olikhet), medan kombinationen baseras på närhet. Jakobsons "lag" om den poetiska funktionen lyder: Den poetiska funktionen projicerar ekvivalensprincipen från selektionsaxeln på kombinationsaxeln.

Lili Brik, Osip Brik, Roman Jakobson och Vladimir Majakovskij i Bad Flinsberg, 1923.

element, ett föränderligt element, eftersom såväl konstens sfär som dess förbindelse med övriga sektorer i den sociala strukturen ständigt dialektiskt förändras sig". Som den strukturalist han var stod han dock främmande för alla mekaniska tolkningar av sambanden mellan litteraturen och övriga "historiska räckor". (För en detaljerad genomgång av Jakobsons idéer hänvisas till Anita Boström Kruckenbergers "Roman Jakobsons poetik", Uppsala 1970, 210 s.)

När Roman Jakobson nu har gått ur tiden känns det tomt och ödsligt för alla hans lärjungar, vänner och läsare runt om i världen: han var en institution och en legend, men hårt arbetande, snäll och entusiastisk in i det sista.

Vid ett tillfälle nämnde han för mig att han känt tre människor som han betraktade som geniala: futuristen Velimir Chlebnikov, lingvistikkollegan N Trubetzkoy och Claude Lévi-Strauss. Det är inte svårt att till denna lista av 1900-talsgenier foga ytterligare ett namn: "Jag har mött få stora män i mitt liv, i varje fall få, om vilka jag skulle bruka det epitetet utan att tveka", skrev Lévi-Strauss i en hyllning till Roman Jakobson — "men om det finns någon som det kan tillämpas på till fullo, så är det ni."

BENGT JANGFELDT